

Az antiszemita erőszak emlékezete. Alföldi Róbert: *A velencei kalmár*, 1998

HEVESI LÁSZLÓ

Az előadás adatai

Cím: *A velencei kalmár*. *Bemutató dátuma:* 1998. április 4. *Bemutató helyszíne:* Budapesti Kamaraszínház, Tivoli Színház (Nagymező utca 8.) *Rendező:* Alföldi Róbert. *Szerző:* William Shakespeare. *Fordító:* Szabó Stein Imre. *Dramaturg:* Rácz Erzsébet. *Koreográfus:* Gyöngyösi Tamás. *Díszlettervező:* Erkel László, Kentaur. *Jelmeztervező:* Bartha Andrea. *Zene:* Az előadáshoz Pribil György írt két dalt. *Video:* Arányi Vanda. *Színészek:* László Zsolt m.v. (Antonio), Bozsó Péter (Bassanio, Marokkó hercege, Aragoni herceg), Egri Kati (Portia, Balthasar, I. lány), Rátóti Zoltán (Shylock), Németh Bori (Nerissa, Balthasar segédje, II. lány), Juhász Réka (Jessica, III. lány), Mundruczó Kornél f.h. (Gratiano, Marokkó hercegének kísérete, Aragoni herceg kísérete), Bank Tamás (Salarino), Dózsa Zoltán (Lorenzo), Karácsonyi Zoltán (Lanzelo, Shylock szolgája, I. fiú), Katona Zoltán (Tvriporter, II. fiú, Rendőr), Horváth Ferenc (Öreg Gobbó, Pultos, Portás, Tubal, Dózse).

Az előadás színházkulturális kontextusa

Alföldi Róbert 1998-as korai rendezése, a rendszerváltás utáni első budapesti *A velencei kalmár*-előadás közbeszédformáló hatással bírt, mert a politikatörténeti jelenben kiáltott fel: itt vannak a nácik. Alföldi rendezése politikus feladatát azzal látta el, hogy egy olyan múltat és lehetséges jövőt idézett meg a jelenben, amely az antiszemita erőszak emlékezetével szoros kapcsolatban áll. A Tivoliban bemutatott *A velencei kalmár* nem volt megterhelve az előadás játéktörténetét megkötő kísértő múlttal. Ez nem mondható

el az 1986-ban a Nemzeti Színházban bemutatott „defenzívából” létrehozott Sík Ferenc-rendezésről; amely megtörte a negyvenkét évig tartó játékhíányt és *A velencei kalmárt* visszaemelte a hazai repertoárra.¹ Szintén nem mondható el az 1997/98-as évadban a szolnoki Szigligeti Színházban bemutatott Schwajda György-rendezésről, amelyben Shylockot Garas Dezső alakította:

„Az én problémám az, hogy meg vagyok terhelve '44-gyel, Auschwitzcal, meg vagyok terhelve a Rákosi-korszak-kal, meg vagyok terhelve '56-tal, Lakitelekkel, meg még sok egyébvel, a félelmeim hatalmasak, és úgy szeretnék élni, ahogy nem lehet, mert hiába ügyeskedem, »nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret«. Tehát ezért is gyötörödtem, hogy vállaltam-e Shylockot vagy ne, gyilkos legyek-e vagy ne, öljek-e vagy ne. És ekkor végre, amit már nagyon vártam, fiatal emberek jelennek meg, olyanok, akik nincsenek mindez-

¹ „De igazából az nehezíthette a színre állítók dolgát, hogy [...] sok-sok aggály, félelem, prekoncepcionális meggondolás kísérhette-kísérte a darabot is, a vállalkozást is. Ilyen esetben a különféle s többnyire egzaktan meg sem fogalmazott kifogásnak és igénynek egyszerre s egyidejűleg nem lehet eleget tenni, nem lehet defenzívából művészi alkotást létrehozni. [...] Sík Ferenc többszörösen súlytalanította, eljelentéktelenítette a drámát, elsimította a konfliktusokat, s a produkció jellegét a vígjátéki hangütés szabta meg.” NÁRAY István, „*A velencei kalmár*”, *Színház* 31, 7.sz. (1986): 15.

zel megterhelve. És mint egy darab véres húst, odavágják a darabot, és azt mondják, kérem szépen, nekünk erről ez a véleményünk. És egyszer csak úgy kezdenek játszani, hogy az ember fölfigyel, és azt mondja: a fene egye meg, hát ez tényleg így igaz.”²

Az 1997/98-as évadban *A velencei kalmárt* két színház is színre vitte, mindez az előadás hazai játéktörténetében egyedülálló jelenség.³ 1997. október 3-án a szolnoki Szigligeti Színház mutatta be Schwajda György rendezésében.⁴ Majd 1998. április 4-én a Budapes-

² GARAS Dezső, MÉSZÁROS Tamás „Hétköznapi fasizmus”, *Színház* 31, 7.sz. (1998): 26.

³ A Nemzeti Színházban 1986-ban bemutatott *A velencei kalmár* előadást követően *A velencei kalmárt* csak vidéki színházakban játszották. Még az 1986/87-es évadban bemutatták a kecskeméti Katona József Színházban Hegyi Árpád Jutocsa rendezésében. Az 1987/88-as évadban a Pécsi Nemzeti Színházban vitték színre Szőke István rendezésében. Az 1994/95-ös évadban Galkó Balázs rendezte meg az Egyetemi Színpadon *Vidám vállalkozó* címmel. Az 1995/96-os évadban pedig a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház mutatta be Telihay Péter rendezésében.

⁴ Schwajda György az 1978/79-es évadra vonatkozóan már beadta *A velencei kalmárt* engedélyeztetésre, azonban a Kulturális Minisztérium annak ellenére sem engedélyezte a darab bemutatását, hogy Schwajda előzetesen Aczél Györggyel tárgyalt *A velencei kalmár* bemutatásáról. Schwajda visszaemlékezését lásd BOGÁCSI Erzsébet, *Rivaldazárlat*, (Budapest: Dovin Kiadó, 1991): 14–32. Schwajda Major Tamást kérte föl Shylock szerepére. Azonban *A velencei kalmár* nem engedélyezésének hatására Schwajda benyújtotta lemondó levelét az MSZMP Szolnok Megyei Végrehajtó Bizottságának. Az 1997/98-as évadban bemutatott Schwajda

ti Kamaraszínház Tivoli játszóhelyének nyitóelőadásaként, Alföldi Róbert rendezésében.⁵ A két előadást összeköti egy színész: Schwajda rendezésében Rátóti Zoltán Bassaniot alakította, Alföldi rendezésében Shylockot.

Alföldi „nem zsidó”-ra osztotta Shylock szerepét.⁶ Az előadás ima-jelenetében pedig szintetizálta a zsidó és a keresztény hitet, és vallási identitástól függetlenül egy olyan embert jelenített meg, aki „halálig ragaszkodik a kultúrájához, a hagyományaihoz, a történelméhez, a polgári, konzervatív életfelfogásához.”⁷

A rendszerváltással a Magyar Köztársaság emlékezetpolitikája szakítani kívánt minden olyan kulturális és ideológiai relációval, amely bármiféle folytonosságot mutat az államszocializmussal. Az új, demokratikus működés önmeghatározó kísérletei két fogalom

György által rendezett *A velencei kalmárban* Shylockot Garas Dezső alakította.

⁵ Az 1998. április 4-én bemutatott *A velencei kalmár*-előadás a 180 fő befogadóképességű Tivoli nyitóelőadása volt. Akárcsak 1936. október 2-án Bárdos Artúr *A velencei kalmár*-rendezése, amely a Művész Színház nyitóelőadásaként került bemutatásra Hevesi Sándor fordításában.

⁶ „Sajnos gyanakvó tekintetek keresztstűzébe is kerültem amiatt, hogy énrám osztották a szerepet. »Miért éppen a Rátóti játssza, hiszen ő nem zsidó.«, jegyezték meg többen is. Ráadásul eddig mindig nálam idősebb színészek kapták meg ezt a szerepet; gondoljunk csak Garas Dezsőre!” RÁTÓTI Zoltán, LÖRINCZ Sándor, *Félúton*, Magyarok lenni CXIV. kötet, (Debrecen: Kairosz Kiadó, 2013). 37–38. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷ Alföldi Róbert a Facebookon közzétett Rátóti Zoltánnak címzett nyílt levelét szövegváltoztatás nélkül a *Színház Online* közölte. ALFÖLDI Róbert „Nyílt levél Rátóti Zoltánnak”, *Színház Online*, hozzáférés: 2025.01.01, <https://szinhaz.online/alfoldi-robert-nyilt-levele-ratoti-zoltannak/>

köré csoportosultak: *nemzeti és keresztény*. A politikai térben a *keresztény* fogalom „valamely etikai normát jelent s bizonyos folyamatosságot sugall az ezeréves Magyarországgal, mely Európába ezzel a kereszténységgel lépett be.”⁸ A *nemzeti* fogalmának meghatározása ezzel szemben problematikus. Mindkét hagyományjelző nyomvonalként kijelölt fogalom a spinozai *omnis determinatio est negatio* szellemében jött létre a liberalizmus, az internacionalizmus, a bolsevizmus ellenében.⁹

Magyarországon a rendszerváltást követően erősödtek a jobboldali radikális pártok és mozgalmak, valamint növekedett az általuk mozgósítható választók száma. 1989-ben például megalapították az 1992-ig Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoportként (1992-től már Magyar Nemzeti Arcvonalként, MNA) működő hungarista szervezetet Tatár Imre vezetésével.¹⁰ A radikális jobboldal erősödé-

se a rendszerváltást követően nem kifejezetten magyar sajátosság, hasonló tendenciák mutatkoztak a kilencvenes években Európaszerte.¹¹ Az antiszemitizmus a nyilvános és a politikai beszéd szintjén is megjelent. Az 1989 után újraéledő (?) magyarországi antiszemitizmus egyik vezérlakajaként számon tartott Csurka István, MDF-alelnök, az általa vezetett *Magyar Fórum*ban 1992. augusztus 20-án megjelent *Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán*. című esszéjét az 1992. augusztus 31-ére összehívott parlamenti ülésen is tárgyalták és heves vitákat váltott ki.¹² A

kinevezését Henney Árpádtól, aki Szálasi Ferenc kivégzését követően vezette az emigrációban tovább működő Hungarista Mozgalmat. Tatár 1995-ben átruházta az MNA vezetését Györkös Istvánra. A mozgalom 2016-ban feloszlott. Működésük során a mozgalom tagjai katonai kiképzéseket kaptak, évente megemlékeztek az 1945-ös budai kitörési kísérletről (Becsület napja), önálló folyóiratokat jelentettek meg (*Új Rend, Jövőnk, Hídő*) valamint hungarista jelképeket használtak nagy nyilvánosság előtt (Árpádsávós zászló).

¹¹ Vö. Hans-Georg BETZ, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe* (London: Macmillan, 1994), Reinhard KÜHNEL szerk. *Die extreme Rechte in Europa. Zur neueren Entwicklung in Deutschland, Österreich, Frankreich und Italien* (Heilbronn: Distel, 1998), Sabina P. RAMET, *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989* (Pennsylvania: Penn State University Press, 1999).

¹² CSURKA István, „Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán”, *Magyar Fórum*, 34. sz. (1992): 9–16. Az 1992. augusztus 31-ére összehívott parlamenti ülésen Kövér László a FIDESZ nevében úgy fogalmazott „Csurka István nem először fogalmazza meg a maga nemzetmegváltó gondolatait, amelyeket szerencsére nem nekem kell először az újabb keletű magyarországi nácizmus alapvetésé-

⁸ UNGVÁRI Tamás, *Ahasvérus és Shylock* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 368.

⁹ „Ha ez a kormány a helyén marad, akár mennyire megkötött kezű is, előbb-utóbb megerősödik, kilábal, kivezeti az országot a válságból és akkor örökre befellegzett itt a bolsevizmusnak, a kozmopolitizmusnak, a liberális cafrangokba öltöztetett idegenségnek és a nemzettiprásnak, az 1945-ös szovjet hódítás óta tartó folyamatos és baloldali uralomnak. Akkor mégiscsak a keresztény középrétegek teremtik meg az európai Magyarországot. És ha így történik, akkor Magyarország a magyaroké marad, nem lehet kitárni a határokat mindenféle új betelepítés előtt, akkor a magyar etnikum végső kiszolgáltatottsága soha nem következik el.” CSURKA István, „Jegyzet”, *Magyar Fórum* 3, 8.sz. (1991): 2.

¹⁰ A Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoport (1992-től Magyar Nemzeti Arcvonal, MNA) magát az eredeti Hungarista Mozgalom kizárólagos jogutódjának tartotta. Tatár Imre, a mozgalom alapítója, 1980-ban kapta meg

Magyar Fórumban publikált judeo-bolsevik összeesküvéselméletek által áthatott cikkei mellett Csurka István antiszemitizmusa tettelegességben is megnyilvánult.¹³

A *velencei kalmárt* közvetlenül az 1998-as parlamenti választások előtt egy hónappal mutatták be, ahol a Csurka István és a köré tömörülő csoport által 1993-ban megalapított – Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP), amely az 1994-es országgyűlési választáson még csak 1,59%-ot ért el, az 1998-as választáson

nek nyilvánítanom.” Dr. KÖVÉR László, „Napi-rend előtti felszólalás Csurka István tanulmányával kapcsolatban”, *Országgyűlési jegyzőkönyv*, hozzáférés: 2024.12.30.,

https://www.parlament.hu/documents/39824073/39834009/1992_08_31_OGY.pdf?t=1620746634173. Az 1992. április 28-án Székesfehérváron megrendezett Kónya Imre az MDF és Orbán Viktor a FIDESZ parlamenti frakcióvezetője között megrendezett vitán Orbán Viktor is elhatárolódott Csurka Istvántól. „A FIDESZ-ben olyan szintű publicista, mint Csurka István nem is volt. Nincs is rá szükség. Nem is lesz soha.” KÓNYA Imre, *És az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig* (Budapest: Alexandra Kiadó, 2016), 18. számú videómelléklet. A videómelléklet online is hozzáférhető: KÓNYA István, „Kónya-Orbán vita”, *Youtube*, hozzáférés: 2024.12.30.,

<https://www.youtube.com/watch?v=RhjQgIXa-Mc>.

¹³ „De kb. a ’60-as évek derekán–végén indult az Alkotóházban a titkos különbségtétel: ki urbánus, ki népi, azaz: a csendes zsidózás. Gáspár Margit akkor egyébként még az Operettszínház zseniális igazgatója volt [...]. Mindez nem mentette meg Gáspár Margitot, hogy férjét, Szűcs László dramaturgot Csurka István részegen le ne zsidózza és nyomatékul a fejére ne köpjön.” ALMASI Miklós, *Pisztoly a könyvtárban* (Budapest: Kalligram, 2019). 143–144.

táson már 5,55 %-kal önálló frakciót alapíthatott.

A rendszerváltás utáni Magyarország demokratikus működését az önmeghatározó kísérletek mellett a politikai aktivizmus, a demonstrációkon, szociális változásra irányuló cselekvésben való részvétel is jellemezte. Budapest társadalmi légkörét a rendszerváltást követően meghatározták a kilencvenes évek elejétől jelenlévő nagy számú demonstrációk.¹⁴ A taxisblokádnak, a pedagógusok, az egészségügyi dolgozók, a közművelődési dolgozók és a tűzoltók bértüntetése, a felsőoktatási tandíj bevezetése (Bokros-csomag) elleni tüntetések, a Kommunális Szolgáltatók Egyesületének blokádja, a rendvédelmi és fegyveres szakszervezetek demonstrációi, és az agrártüntetések.

Alföldi 1998-as, a Budapesti Kamaraszínház Tivoli játszóhelyén bemutatott *A velencei kalmár*-rendezése is politikailag szólalt meg egy olyan színházi mezőben, ahol már jelen van az Arvisura, a Krétakör, Zsótér Sándor és a Bárka Színház, elkezdte működését a Trafó Kortárs Művészetek Háza, de Pintér Béla még az Arvisura társulatának tagja volt és még nem létezett a Szputnyik, a HOPP-art, a Táp Színház, a Maladype és a Koma, a Tűzraktér, Jeles András és Halász Péter még nem vették át a Városi Színház vezetését, a Stúdió K pedig még nem rendelkezett önálló játszóhellyel.

Dramatikus szöveg, dramaturgia

Alföldi 1998-as rendezéséhez Szabó Stein Imre újra fordította *A velencei kalmárt*. A Shakespeare-drámák újrafordítása a rend-

¹⁴ A rendszerváltás utáni, 1990-től 2002-ig tüntetéseket az Index.hu magyar internetes hírportál gyűjtötte össze. N.N., „Tüntetések Magyarországon a rendszerváltás óta”, *Index*, hozzáférés: 2025.02.08.,

<https://index.hu/belfold/tuntetgotol/?token=fdbf2eeeb1bcb6bc574734aaaf2d9ca6>.

szerváltás után már bevett színházi gyakorlatnak számított. Az 1980-as évektől a színházi nyelvhasználat változásai miatt igény mutatkozott a Shakespeare-művek újrafordítására, amely Eörsi István, majd a kilencvenes évektől Nádasdy Ádám, Forgách András és Csányi János munkáival valósult meg.¹⁵ A *velencei kalmár* fordítástörténetében Hajnal Anna be nem mutatott 1968-as fordítását követően harminc évig nem készült új fordítás.¹⁶ A játékhányt megtörő 1986-os, a Nemzeti Színházban bemutatott *A velencei kalmár*-előadásban Vas István 1948-as fordítását használták.¹⁷ Az összdráma-kiadásokban megjelenő, hivatalos Shakespeare-kanon részét képező szövegeket (különösen a XIX. századi klasszikus fordításokat) a rendszerváltás után felváltották „a pontos, célratörő, kevésbé költői Shakespeare-szövegek (...) Alapfeltétel lett a jól mondhatóság, a modern nyelvhasználat; kerülendő a bonyolult mondatszerkezet és az archaizálás.”¹⁸ Ezen

¹⁵ Eörsi István 1980-ban a *Szentivánéji álom*, majd 1983 és 1988 között a *Hamlet*, a *Vihar*, a *Coriolanus* és az *Othello* fordítását készítette el. A kilencvenes években Forgách András elkészítette a *Lear* (1993), Csányi János a *Szentivánéji álom* (1993), Nádasdy Ádám pedig a *Szentivánéji álom* (1994), a *Tévedések vígjátéka* (1997) és a *Hamlet* fordítását.

¹⁶ Hajnal Anna *A velencei kalmár* fordítása nem egy összdráma-kiadás részeként, hanem a fordító *Kölcsönkenyér* című műfordításkötetében jelent meg. William SHAKESPEARE, „*A velencei kalmár*”, ford. Hajnal Anna, in *Kölcsönkenyér* (Budapest: Magvető, 1968), 295–426. Hajnal Anna *A velencei kalmár* fordítását eddig nem állították színpadra.

¹⁷ Vas István 1948-as *A velencei kalmár* fordítása először Shakespeare összes drámája 1955-ös kiadásának részeként jelent meg, amely számos későbbi kiadást megért (1961, 1964, 1972).

¹⁸ SZELE Bálint, „A magyar Shakespeare-fordítás története. Műfordítás-elméleti átte-

adaptációs törekvések jellemzik Szabó Stein Imre munkáját is. Aki az Alföldi Róbert által, Vas István 1948-as fordításából készített, „kiérlelt koncepciója” alapján látott neki *A velencei kalmár* fordításának.¹⁹ Alföldinek *A velencei kalmár* karaktereiről alkotott elképzeléseinek Szabó Stein adott nyelvet.²⁰ A fordító saját adaptációs döntéseit Vas István 1948-as fordításának adaptációs megoldásaival való összehasonlításban fogalmazta meg a *Színház* folyóiratban megjelent teljes fordí-

kintés 1785-től 2005-ig”, *Fordítástudomány* 8, 2. sz. (2006): 78–94, 91.

¹⁹ „Elolvastam Vas István fordítását, (...) Aztán leültem szépen a kis BBC-kötettel, és sorról sorra haladtam. (...) Ötszöri-tízszöri olvasásra sem értettem egy-egy mondatot, hogy fogja így érteni a néző? (...) jött a nálam szokásos következő lépés: beleírtam, átírtam, játszottam a szöveggel. Ez sem működött. Ekkor javasolta Rácz Erzsébet, a dramaturg, hogy újra kell fordíttatni. Ő ajánlotta Szabó Stein Imrét, akit én nem is ismertem. Kiválasztottunk egy jelenetet, ő készített egy próba fordítást, az tetszett – és elkezdtük a munkát. Természetesen Imre fordított, de mivel én minden előadásomhoz készítek egy pontos tervet, egy részletesen kidolgozott kottát, és a fordító ennek mentén haladt, ki lehet mondani, hogy e kotta nélkül egészen más fordítás született volna.” ALFÖLDI Róbert, „Színház és/vagy irodalom”, *Színház* 31, 8.sz. (1998): 17–18.

²⁰ „Miután megegyeztünk, kézhez kaptam Alföldi kiérlelt rendezői koncepcióját. Egyikünk sem gondolta, hogy a »megfejtést«, valamiféle doktriner egyedül helyes értelmezést tartunk a kezünkben, de külön-külön és elfogadhatónak ítéltük a további munka számára: így a rendezői elképzelés természetesen befolyásolt a fordítás folyamata során, és az általam létrehozott szövegtest, természetesen, befolyásolta azután a rendezést és a megszülető előadást.” Uo.

tásszöveg előszavában.²¹ Szabó Stein az adaptáció során az „eredeti hatást” kívánta fordítani az „eredeti szöveggel” szemben.²² Arra törekedett, hogy megfossza a szöveget „a rendezői kezet is megkötő Shakespeare-stíltól”.²³ Ezt nem a drámai jambusok elhagyásával kívánta megvalósítani, az eredeti shakespeare-i formát megtartotta. Ugyanakkor egyszerűbb, első hallásra gyorsabban dekódolható mondatszerkezeteket, meg-

²¹ „A klasszikus értelemben vett fordítói-értelmezői munka helyett inkább a rendező által már meghúzott és átszerkesztett korábbi, Vas István-fordítás *helyeinek* (az előadás konceptuális vázlatának) *újramegírása* volt a fordító dolga, aki kezdetben talán nem is annyira fordítóként, hanem inkább egy angolul jól tudó, magabiztos költői érzékkel bíró dramaturgként működött közre az előadás létrehozásában.” FORGÁCH András, „A velencei dealer. Egy új Shakespeare-fordítás”, *Színház*, 7. sz. (1998): 20. (Kiemelés az eredetiben.)

²² „A hatás fordítása ugyanis mindig a jelen körülményei között történik, ezeknek a körülményeknek kell, hogy eleget tegyen: a fordítás tehát mindig időben fordítás is, valamint a legtöbb esetben egy-egy előadás számára készülő, tehát alkalmazott munka.” TURI Tímea, „Időfordítás”, *Litera*, hozzáférés: 2024.11.11.,

<https://litera.hu/magazin/tudositas/idoforditas.html>.

²³ „Létezik a legelevenebb rendezői kezet is megkötő Shakespeare-stílus: mi magunk vagyunk tanúi a shakespeare-i dikció megmegelevenedésének és annak az örületes távolságnak, amelyet korunk közönségembere érezhet időnként, zsöllyehelyén szorongva, az érinthetetlen színpadra állított, fenségesen halottnak tűnő művel kapcsolatban.” WILLIAM SHAKESPEARE, *A velencei kalmár*, ford. SZABÓ STEIN Imre, *Színház* 31, 7. sz. (1998): Drámamelléklet, 1.

szólalásokat alkotott.²⁴ Szabó Stein a Dózse irgalomról szóló megszólalásának záró felszólításban a *gentle* kifejezést, a magyar nyelvű *A velencei kalmár*-fordításhagyománytól eltérően, *keresztényként* fordította.²⁵ „Keresztény választ várunk, zsidó.”²⁶ A Dózse *keresztény* választ vár a zsidó alperestől: könnyörületet, emberséges szeretetet, irgalmat és civilizált viselkedést. „A *gentle* egyszerre enyhe, szelíd, jámbor; de emlékeztet a *gentile*, nemzsidó szóra is.”²⁷ Szabó Stein tehát azért, hogy a *gentle* kifejezést *keresztényként* fordítja, a magyar nézők számára is egyértelművé teszi, hogy ez a nyájasknak ható megszólalás, milyen cinikus felhanggal bír, és valójában milyen lehetetlen és megálgató kérést szeg az itt a Dózse Shylocknak.

²⁴ „Jelentősen rövidebb lélegzetű mondatok ezek, jól követhető, tiszta (néhol steril) szintaxissal; a fordító inkább konceptuális, igei, mint vizuális vagy érzelmfestő (belső el-
lentmondásaikat nem feloldó) metaforákkal él.” FORGÁCH, „A velencei dealer...”, 20.

²⁵ A *gentle* kifejezést a magyar nyelvű *A velencei kalmár*-fordítás hagyományban *szelíd*-nek fordítja Ács Zsigmond, Zigány Árpád, Tóth József, Hevesi Sándor, Hajnal Anna és Vas István. *Nyájasknak* fordítja Radó Antal, Rákosi Jenő, Jánosházy György és Pákozdy Ferenc. Nádasdy Ádám pedig *nemesnek* fordítja a *gentle* kifejezést.

²⁶ „We all expect a gentle answer, Jew.” (4.1.34.) WILLIAM SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, szerk. John DOVER WILSON, Arthur Thomas QUILLER-ROUCH (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 73.

²⁷ „Gentle heißt einmal mild, sanft, zahm; erinnert aber auch an gentile, nicht-jüdisch.” ZENO ACKERMANN, Sabine SCHÜLTING, „Einleitung: Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Shylock-Figur seit 1945”, in *Shylock nach dem Holocaust: Zur Geschichte einer deutschen Erinnerungsfigur*, szerk. ZENO ACKERMANN, Sabine SCHÜLTING, (Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2011), 3.

Szembeesítve Shylockot abszolút idegenségével, egyszerre várja el tőle a könyörületességet, és hogy ismerje el bűnösségét. Ezáltal a felperes váratlanul vádlottá válik.²⁸

Szabó Stein a fordításában meg akarta jeleníteni azokat a kontrasztokat, amelyeket vélekedése szerint Vas 1948-as fordításában „patinás-gyönyörűen, nem sok helyütt jótékony-homályosan” elmosott.²⁹ A szöveg vulgáris rétegeit Szabó Stein a korábbi fordításokhoz képest explicitebben adaptálta, és – az irodalmi nyelvet kiterjesztve a köznyelv felé – fordításába pesti szlengeket is adaptált.³⁰ A fordításban megjelennek jiddis jövevényszavak is: *mesüge*, *tróger*, *tréfli*, *bóvli*, *kóser*, *rüfke*. A jiddis jövevényszavak azonban nem csak Shylock megszólalásaiban szerepelnek, a velencei keresztények is használják őket. Szabó Stein a Shakespeare-szöveget az 1998-as politikatörténeti és társadalmi jelenhez aktualizálta. Bár az előadásban nem szerepelt Salarino első megszólalása, a tőle elhangzó *rich burghers* szókapcsolatot Szabó Stein az országgyűlési választás előtt bemutatott előadás számára „szabad polgárok-

²⁸ „A dözse *gentle gentile*-ként olvasva olyan választ is követel, amelyben Shylock hajlandó félretenni zsidó identitását. Fel kell hagynia a bosszúval, és meg kell nyílnia a keresztény szeretet logikája előtt. De ugyanakkor nem felejt el, hogy ő egy zsidó, aki mindig kívülálló lesz a jelenlévők számára, akiket a *mi* többes szám első személyben homogén közösségként konstruál.” Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁹ Uo.

³⁰ Szabó Stein Imre *A velencei kalmár* fordításában használt szleng kifejezések a *ringbe száll*, *piti*, *haver*, *duma*, *bunyó*. A fordításban megjelennek német jövevényszavak (*seftel*, *slejm*, *fater*, *echte*, *hecc*, *kóceráj*), jiddis jövevényszavak (*mesüge*, *tróger*, *tréfli*, *bóvli*, *kóser*, *rüfke*), angol szleng (*steksz*), argó kifejezés (*nyüzüge*) és cigány jövevényszó (*bipsi*) is.

nak” fordította.³¹ A politikai és nyilvános beszéd szintjén is megjelenő antiszemitizmus mintájára az I. felvonás 3. színében, a kölcsönkérési jelenetben, Shylock az *árja* kifejezést használja.³² Szintén a kölcsönkérési jelenetben a terrorizmusra vonatkozóan találunk utalást amikor Shylock, az eredetileg kalózkodra vonatkozó *water-thieves* kifejezését Szabó Stein *eltérítőkként* adaptálja.³³

A velencei kalmár Szabó Stein Imre első drámafordítása.³⁴ Amely a 2010-ben megje-

³¹ „Hogy a »rich burghers«-t bátor önkénységgel és nagyon maian »szabad polgárok«-nak fordítja (ennyi választási kampány után tiszta sor).” FORGÁCH, „A velencei dealer...”, 22.

³² „Hogy mennyire *árja*, majd megmutatom.” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 6. (Kiemelés tőlem – H.L.)

³³ „A hajók csak deszkák, s a matróz is csak ember, aztán ott vannak a földi és vízi térítők – az *eltérítők*, ha érted, kik nem épp emberfélők.” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 5. (Kiemelés tőlem – H.L.)

³⁴ Szabó Stein Imre *A velencei kalmár* fordítását megelőzően nem foglalkozott drámafordítással. 1989-ben jelent meg *Számbátjon felé: a jeruzsálemi átjáró* című kisregénye. Majd 2006-ban *Pontos idő* című elbeszélése a *Főbűnösök* című hét szerzős antológiában, valamint 2020-ban *Soha-Napló a pokol tornácáról* című holokauszt-kisregénye. *A velencei kalmár* fordítását követően Szabó Stein Imre szintén Alföldi Róbert felkérésére fordította le Shakespeare *Macbeth* című darabját is, amelyet 2001. november 3-án mutattak be először Szabó Stein fordításában a Tivoliban. Szabó Stein *Benn a pokol. Erzsébet-kori tragédiák* című fordításkötetében *A velencei kalmár* és a *Macbeth* mellett Thomas Kyd *Spanyol tragédia* című fordítása kapott helyet, amelyet Lukáts Andor vitt színre 2006. december 17-én a Tivoliban. Valamint Christopher Marlowe *Dr. Faustus* című művének fordítása, amelyet 2010. május 15-én

lent önálló drámafordítás kötetében Shakespeare *Macbeth*, Thomas Kyd *Spanyol tragédia* és Christopher Marlowe *Dr. Faustus* című drámájának fordítása mellett került kiadásra.³⁵ A *velencei kalmár* Szabó Stein-féle fordítását az 1998-as előadást követően a mai napig nem állították újra színpadra.³⁶ Az 1998-ban, a *Színház* című folyóirat mellékleteként megjelent teljes fordításszöveg egyben az előadás rendezői példányának másolata is.

A teljes fordításszöveget a hagyományos shakespeare-i dramaturgia szerint közölték, jelölve a húzásokat, a rendezői instrukciókat, a jelentősszevonásokat és a kiegészítő jeleneteket is.³⁷ A rendezői példány jelenetezési technikát használ, amely javarészt megfelel a színmű színek szerinti felosztásának. Az ötfelvonásos színművet két részben, egy szünettel játszották. Az első színpadi felvonást tizenhárom, a második színpadi felvonást hat jelenet tagolta. A szöveg II. felvonásának első és hetedik színét, a marokkói herceg jeleneteit, összehúzták, és az előadás I. felvonásának 10. jeleneteként játszották.

Káel Csaba vitt színre először, szintén a Tivoliban.

³⁵ SHAKESPEARE, *A velencei kalmár*, ford. SZABÓ STEIN Imre, In: *Színház* 31, 7.sz. (1998): Drámamelléklet. SZABÓ STEIN Imre, *Benn a pokol. Erzsébet-kori tragédiák* (Budapest: Ulpius-ház, 2010): 227–343.

³⁶ *A velencei kalmár* az 1998-as bemutatót követően 2024-ig 15-ször került bemutatásra magyar nyelven. Az előadások Vas István vagy Nádasdy Ádám fordítását használták.

³⁷ A *Színház* folyóirat drámamellékleteként megjelent teljes fordításszövegben pontosan jelölték, hogy Alföldi *A velencei kalmár*-jában „milyen rendezői utasítások alapján történt a kivitelezés, és hogy a rendezés pontosan mely részeit használta az eredeti szövegnek-darabnak, és mely részeire »nem tartott igényt«.” SZABÓ STEIN, ford. *A velencei...*, 1.

A rendezői példányban belső húzások, szövegközi húzások is vannak. Az előadásban javarészt azok a szövegrészletek nem hangzottak el, amelyek mitológiai vagy bibliai utalásokat tartalmaztak.³⁸ Kihúzták azokat az informatív megszólalásokat is, amikor egy-egy szereplő önmagát narrálja és informálja a többi szereplőt vagy a nézőket, hogy mit fog tenni. Azokat a nagyobb hangvételi megszólalásokat, amelyek nem viszik előre a cselekményt, hanem már megtörtént dolgokat összegeznek, vagy egy gondolatmenetet költőileg bontanak ki, rövidebbre húzták. Solanio szerepét kihúzták az előadásból és szövegeit Gratiano, Salarino és Lorenzo között osztották szét.

Az I. felvonás 1. színét az alkotók két különálló jelenetre bontották és két különböző helyszínre adaptálták. A szín első fele, az első jelenet egy szórakozóhelyen játszódik. Shylock már itt, az előadás első jelentében megjelenik. Betér a keresztények szórakozóhelyére, ahol miután Antonio leköpi, elzavarja.³⁹ A jelenetet kiegészítő játékban is megjelenő antiszemita erőszak mellett, hogy már az előadás elején fölvezolta a velencei társadalmi berendezkedést, megalapozta a tárgyalási jelenetet záró pogromszerű betoldást. A tárgyalás után távozó Shylocknak ugyanis a betoldott jelenetben két rendőr útját állja, térdre kényszerítik, le-

³⁸ Belső húzásként kimarad az előadás második jelenetéből, amikor Bassanio Portiát Cato lányához, Brutus Portiájához, Belmontot pedig Kolkhisz partjához hasonlítja. Az első felvonás negyedik jelenetében pedig nem hangzik el Shylock példázata arról, amikor Jákob Lábán juhait őrizte.

³⁹ „SHYLOCK Jó estét! (Odamegy a bárpult-hoz) Kaphatnék egy forró teát? PULTOS Itt nincs tea. *A többiek közelednek a pulthoz.* SHYLOCK (mosolyog) Akkor azt kérem, amit az urak isznak. ANTONIO Azt zsidók nem ihatják. Nem kóser.” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 2.

fogják, így négykézláb írja alá a végzést, miközben Portia vezeti a kezét. Majd Antonio lerúgja a térdeplő Shylockot, és a velencei keresztények körbe állva felváltva rugdossák őt, miközben klezmer zene szól.⁴⁰ Az előadás Gratiano tréfás megszólalása helyett Portia Lorenzótól átvett megszólalásával zárul.⁴¹

A Hevesi Sándor által Novelli-szenírozásnak keresztelt játék Alföldi rendezésében is megjelenik, azonban megkettőzve.⁴² Az első felvonás 11. jelentében a Karácsony Zoltán által alakított Lanzelo a vallási és etnikai előítéletek reprezentálásával parodizálja Shylock veszteség-pillanatát. Antiszemita gúnyolódások közepette számol be Shylock veszteség-pillanatáról. Gesztusaival jelzi: kipát hord, horgas orra van és arca két oldalán pajesza. Shylock érzelmi váltakozásait eltúlozza, a földre vetve magát, mint egy kisgyer-

⁴⁰ „Alföldi rendezése azt vési a néző tudatába, hogy egy zsidó halála is holocaust; hogy Shylock halála nem zsidó halál, hanem egy, a másik halálát akaró embernek más emberek gyűlöletéből fakadó halála; s hogy a gyilkolni készülő magányos áldozatot leölő gyilkos csoport morálisan ugyan halottabb a halottnál, de a bakancsos lábak, feszülő inak, vilámló tekintetek mindenre készek: ez a Velence nem csak más embert nem ismer – embert se.” TARJÁN Tamás, „Holocaust”, *Critikai Lapok* 7, 6. sz. (1998): 4.

⁴¹ Az előadás végén Portiától elhangzó sorokat az eredeti műben Lorenzo mondja Jessicának az V. felvonás 1. színében: „Az ember, aki legbelül zenétlen, / S eltörnek lelken az összhangzatok, Az / kész az árulásra, törvetésre: Szelleme / a tompa űr sötétje, Lelke csönd; a / néma árnyékvilág. Ne bízz benne. / Hallgass a zenére! Zenét!” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 25.

⁴² A Novelli-szenírozásról lásd HEVESI László, „A vendégjáték mint stílusformáló tapasztalat”, *Theatron* 18, 2. sz. (2024): 169–186.

mek, hisztizik. Ezt követően berobban Shylock, aki ellenpontozva Lanzelo ábrázolását újra elmondja a monológot. Azonban míg Lanzelo előadásában Shylock veszteség-pillanata nevetést vált ki a nézőkből, addig Shylock személyes elbeszélésében együttérzést.⁴³

Az előadás első felvonása a dráma III. felvonásának 1. színével zárul. A zárójelenetnek egy televíziós műsor, a Velencei Gazdasági Híradó ad játékkeretet. A Shylockkal beszélgető műsorvezető az eredeti szereplők egy-egy szövegrészletét veszi át. Shylock nagymonológja közben a híradóból premierplánban sugárzott arca az összes képernyőn megmerevedik és Shylock metalepszis-szerűen a színpadra robbanva minden megszólalását egy-egy a színpad pástjának két oldalán ülő nézőnek szegezve, ide-oda szaladva osztja szét nagymonológját.

A második felvonás nyitányaként újra Shylockot látjuk, imádkozás közben. Ez az ima Alföldi rendezésének egyik kulcspillanata.⁴⁴

„(...) abban benne volt a zsidó hit és a keresztény hit, mert az Isten volt jelen. És benne volt az, amikor egy ember a halálig ragaszkodik a kultúrájához, a hagyományaihoz, a történelméhez, a polgári, konzervatív életfelfogásához. És jelen esetben teljesen lényegtelen, hogy az az ember egy zsidó volt. Abban a színházi pillanatban az egyén és a világ, az ember és az Isten, az ember

⁴³ Georg Tábori 1978-as *Bárcsak a lányom holtan feküdné a lábam előtt az ékszerekkel a fülében: Improvizációk Shakespeare Shylock-jára* című *A velencei kalmár* adaptációjában a tizenkét színész tizenkétszer játszotta el Shylock veszteség pillanatát (Novelli-szenírozás).

⁴⁴ Az ima szövegét nem tartalmazza a *Színház folyóirat* mellékleteként megjelent, az előadás instrukcióival és húzásaival kiegészített Szabó Stein-fordítás.

és a család, az ember és a nemzet viszonya jelent meg.”⁴⁵

Alföldi az előadás ima jelenetében szintetizálja a zsidót és a keresztényt. Az ima-jelenetben Shylock vendégszövegként két létező zsidó imát mondd el. Shylock a *S'má Jisráel* imával kezdi meg az ima gyakorlatát. A Tórából származó ima „az egyistenhit első megvallása a világtörténelemben, a zsidó hit alapjainak kifejezése.”⁴⁶ Ezt követi az *Amida*, a főimádság (más néven *Smóne eszré* vagy Tizennyolc áldás) a zsidó liturgia központi imája.

Rendezés

A Kapás és Horvai-osztályban színészként végzett Alföldinek *A velencei kalmár* a hetedik munkája volt rendezőként.⁴⁷

Alföldit *A velencei kalmárban* elsősorban nem a történet, hanem a karakterek és azok viszonyai érdekelték. „A szereplőkről, például Portiáról és azok viszonyairól – Antonio/Bassanio – volt határozott és eredeti el-

képzelése.”⁴⁸ Ezen elképzelésekből állt össze az a rendezői koncepció, amelynek Szabó Stein Imre adott nyelvet.

Alföldi *A velencei kalmár* szerepeit javarészt fiatal felnőttekre, a tágabb értelemben vett harmincas korosztályra osztotta. E nagyjából azonos korú velencei keresztények felmutatása által az előadásban hangsúlyozta, hogy „körükben a többszörös másság és az anyagi érdek ellentétén kívül a neveltetés és a nemzedéki lét ellentéteiről is szó van.”⁴⁹ A Budapesti Kamaraszínház társulati tagjai mellett László Zsolt művész vendégként alakította Antoniot, Mundruczó Kornél pedig főiskolai hallgatóként játszotta Gratianot, valamint a marokkói és az aragoniai herceg kísérőit. Alföldi rendezésében szerepösszevonások is alkalmazott. Mundruczó Kornél mellett Horváth Ferenc, Katona Zoltán és Bozsó Péter is több szerepet játszott. Bozsó szerepösszevonásai dramaturgiai funkcióval is bírtak; ő játszotta el Portia összes kérését. Így az előadásban vélelmezhető volt, hogy „azonos férfi ölt különféle jelmezeket, hogy kipuhatolja a ládika és Portia »nyitját«.”⁵⁰

Alföldi Shylock szerepét Rátóti Zoltánra osztotta. *A velencei kalmár*t megelőzően két alkalommal osztotta a főszerepet Rátótira a Budapesti Kamaraszínházban. 1996. február 3-án a Shure Stúdióban Martin Sherman *Hajlam* című művében, amely két férfi tragikus szerelmét mutatja be a dachau koncentrációs táborban, Rátóti alakította Maxot. 1997. február 5-én pedig az Ericsson Stúdióban Csehov *Sirály (Madárkák)* című drámájában Rátóti játszotta Trigorin szerepét. Alföldi rendezésében Rátóti saját korával megegyező, harminchét éves Shylockot alakított. A játékhagyományra nem jellemző, hogy Shylock

⁴⁵ Alföldi Róbert a Facebookon közzétett Rátóti Zoltánnak címzett nyílt levelét szövegváltoztatás nélkül a *Színház Online* közölte. *Színház Online*, 2020. szeptember 2., hozzáférés: 2025. január 1.

<https://szinhaz.online/alfoldi-robert-nyilt-levele-ratoti-zoltannak/>

⁴⁶ HOLLANDER György, „Smá Jisráel”, *Egység Magazin*, (1996): 4.

⁴⁷ Alföldi 1995. április 28-án debütált először rendezőként a Vígszínházban a Házi Színpadon *Trisztán és Izolda* című előadásával. A Vígszínház Pesti Színház játszóhelyén 1998-ig két rendezését mutatták be: 1996. december 1-jén a *Colombe*-ot és 1997. november 30-án a *Phaedra-story*-t. A Szűcs Miklós által igazgatott Budapesti Kamaraszínházban *A velencei kalmár* bemutatóját megelőzően két rendezését a Shure Stúdióban, egyet pedig az Ericsson Stúdióban mutattak be.

⁴⁸ SZABÓ STEIN Imre, „Színház és/vagy irodalom. Új Shakespeare-fordításokról”, *Színház* 31, 8. sz. (1998): 18.

⁴⁹ TARJÁN Tamás, „Holocaust”, 3.

⁵⁰ NAGY András, „A velencei bróker”, *Színház* 31, 7. sz. (1998): 17.

fiatal felnőttként jelenjen meg. Alföldi rendezésében ezáltal a szerep megszabadult minden olyan sztereotip képzettársítástól, amely az idősök színpadi ábrázolásához kapcsolódik. Például így Shylockot nem az idős kora miatt nem lehet meggyőzni arról, hogy elálljon az egy font hústól. A rendezésben Shylock ugyanabból a generációból származik, mint Antonio. Mindketten fiatal felnőttek. Akik, képesek lehetnének arra, hogy megértsék egymást és együttesen bírálják felül azt a társadalmi működést, amibe beleszülettek és amit ők is fenntartanak.

Alföldi, azáltal, hogy a magát a rendszerváltás után nyilvánosan is gyakorló kereszténynek valló Rátótira osztotta Shylockot, hangsúlyossá tette, hogy Shylock szerepét „nem zsidóra” osztotta.

A rendezés Antoniónak úgy adott karaktert, hogy a Bassanio iránt érzett vonzalmát szerelemként definiálta.⁵¹ Antonio és Bassanio szerelme megjelent a fordításban is, és nyílt megnyilvánulása volt az I. felvonás 2. jelenete, amikor Bassanio és Antonio lepedővel a derekukon feküdtek a pást közepén

⁵¹ Vas István 1981-ben *A velencei kalmár* című tanulmányában utalásokat tesz arra vonatkozóan, hogy Antonio szerelmes Bassanio-ba: „Azt írja [Antonio] többek között: „minden adósságod eltöröltetett velem szemben, csak éppen látni szeretnék, miközben meghalok. De azért csak mulass jól; ha szereteted nem beszél rá, hogy jöjj, levelem se tegye.” Hát nem a szerelmes búcsúzik így a szerelmétől?” VAS István „A velencei kalmár”, *Nagyvilág* 26, 7.sz. (1981): 1071–1084, 1077. A *Nagyvilág* című folyóirat 1981-ben biztosított helyet *A velencei kalmár* megvitatásának. Ennek részeként jelent meg Vas István tanulmánya mellett Hegedüs Géza és Kéry László tanulmánya is. Vas István tanulmánya 1982-ben a színmű kiadásának utószavaként is megjelent. William SHAKESPEARE, *A velencei kalmár*, ford. VAS István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 139–167.

vagy ahogyan Antonio az utolsónak vélt perceiben szorosan magához ölelte Bassaniót.⁵² Az I. felvonás 2. jelenetének szerelmi jelenetében László Zsoltot és Bozsó Pétert félmeztelenül, derekukra lepedőt tekerve látjuk. Meztelen férfi felsőtest az előadás tárgyalási jelenetében tér vissza. Rátóti Shylockja félmeztelenre vetkőzik mielőtt nekilátna kivágni az egy font húst a szintén félmeztelen Antonio mellkasából.

Alföldi a belmonti színeket megfosztotta a játékhagyományra jellemző meseszerűségtől. A *velencei kalmár*-előadásokban a belmonti színek dramaturgiai funkcióját abban látták, hogy Antonio a háromezer dukát kölcsönt azért veszi fel Shylocktól, hogy Bassanio el tudjon utazni Belmontba szerencsét próbálni Portia ládikás leánykérésével. Ezekben a rendezésekben Portia egy a férfi-tekintet által tárgyiasított trófeaként jelent meg, aki nem rendelkezik szabad választási lehetőséggel. Alföldi azonban Portia karakterét emancipált üzletasszonyként jelenítette meg, aki alkalmazkodik a férfiak által uralt üzleti világhoz. És már nem passzív résztvevője a ládikás játéknak, hanem egy nem egyenlő jogokkal rendelkező, ugyanakkor egyenlőségért küzdő nő.

Alföldi egy kortárs üzleti környezetbe helyezte el *A velencei kalmár* történetét. Jóllehet, az előadásban használtak írógépet, vezetékes- és mobiltelefont, VHS kazettát, de ezek a kellékek nem egy meghatározható kor képét rajzolták ki, hanem egy modern

⁵² A tárgyalási jelenetben, amikor Antonio arra vár, hogy Shylock kivágja belőle az egy font húst, és Bassaniót megragadja kezénél, mindenki füle hallatára megvallja érzéseit Bassanionak. Szabó Stein fordításában Antonio érzelme explicitebb formában jelenik meg a korábbi fordításokhoz képest: „„Beszélj rólam, s ítélje meg ő, ha / Vége a mesének, hogy kóstolt-e / Bassanio *igazi szerelmet*.” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 22. (Kiemelés tőlem – H.L.)

kor attribútumaival jelölt térben jelenítették meg a színmű társadalmi viszonyrendszerét.⁵³ Alföldi a rendezésében képekkel kommunikál, előadásainak sajátossága a felmutatás. Távoli asszociációkat egy-egy pillanatra felvillant kommentárok nélkül. Például a marokkói herceg megjelenésében és hanghordozásában is az arabokról alkotott sztereotip képet mutat fel. Ez a néző értelmezésében új jelentésbeli kapcsolódásokat nyithat meg, amikre az előadás egyértelműen nem reflektál.

Alföldi rendezése esztétikailag nem kihívó, azonban politikai állítása sarkalatos. A rendszerváltás utáni egyik első pesti, politikailag erős előadásnak is mondható. A 1998-as parlamenti választások előtt egy hónappal a jobboldali radikális mozgalmak és antiszemita politikai megnyilvánulások jelenlétére hívta fel a figyelmet. Arra, hogy a gyűlöletbeszéd, az uszítás fizikai erőszakhoz vezet. Ezt vetítette előre az ötödik felvonás vége, amikor a radikalizálódó fiatal keresztények, miután minden rendeződni látszik, metál zenére pogózásba kezdtek, majd miközben a zene kiűszott és a színpad lassan elsötétült, bakancsok metrikus dobogása szólt.

Színészi játék

Rátóti Zoltán Kapás- és Horvai-tanítvány, akárcsak Alföldi. Rátóti saját életkorával megegyező, harminchét éves Shylockot alakított. Nem akarta öregebbnek mutatni sem hangtónusában, sem mozgásában. Színpadi hangképzéssel beszélt, gyakran keverve mellhanggal, kissé öblösítve. A shakespeare-

⁵³ „Ami pedig az öltönyt, az írógépet, a videót, a mobiltelefont illeti, én úgy vettem észre, hogy ez a színészeknek is segített abban, hogy ne szavaljanak művelten, ahogy Shakespeare-nél Magyarországon szokás, és az egész valahogy természetesebben szóljon.” ALFÖLDI Róbert, MÉSZÁROS Tamás, „Hétköznapi...”, 24.

i szöveget nem jambikusan szavalta, a hétköznapi beszéd szerint tagolta megszólalásait. Egyenes tartással közlekedett a velencei keresztények között, elnyomottsága, alárendeltsége mozgásában nem jelent meg. A gyűlöletnek, a lobbanékonyagnak nem mutatta játékában jeleit. Az előadás felvételén a kölcsönkérési jelenetben elhagyja a „De tréfából írd be föléje mégis.” – megszólalását.⁵⁴ Rátóti Shylockja ugyanis nem kezelte tréfaként az egy font hús zálogot. Nem bosszúállónak vagy vérszomjasnak akarta mutatni ezzel az alakot, hanem tárgyilagosnak. Nem akarta komikusan ábrázolni Shylockot. Így elhagyott minden olyan játékot, amikor Shylock az alávetettség kényszerűségéből fakadóan mulatságosnak mutatná magát Antonio és Bassanio előtt. Ám Rátóti nem is tragikus alakként formálta meg Shylockot, hanem visszafogottságában mutatta meg. Megszólalása az I. felvonás 3. jelenetében az alak tételmondatává vált: „Mert tanuljon túrni, aki zsidó.”⁵⁵ Rátóti Shylockja lassú, csendes folyamatként gondolt a velencei közegbe való asszimilációjára, melynek legfontosabb cselekvése a túrés. Vallását a közösség elől elrejtve gyakorolta. Nem viselt kipát, amikor betért a keresztények szórakozóhelyére az előadás elején. Először csak akkor láttuk a fején, amikor Antonio és Bassanio meglátogatták őt otthonában a kölcsönkérési jelenetben. Az előadás második felvonásának kezdetekor a monitorokon látjuk, amint Shylock imaszíjat (Tfilin) vesz magára, vállára imakendőt (Tálit), majd félhomályban, könyvvel a kezében bóherolva imádkozik. Az imaszíjban való imádkozás, a kar és a fej Istennek való szertartásos felajánlása, az

⁵⁴ SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 6. Habár a drámamellékletként megjelent rendezői példány-másolat szerint ezt a részt nem húzták ki.

⁵⁵ Uo. Vas István az idézett sor így hangzik: „Mert a túrés törzsünknek osztályrésze.” VAS, ford., *A velencei...*, 20.

ortodox judaizmus vallásgyakorlataira jellemző. Rátóti több interjúban is beszélt arról, hogy ateista szülők gyerekeként fiatal felnőttként a keresztény vallás gyakorlása meghatározó lett számára.⁵⁶ A próbafolyamat során egy zsinagógában részt vett a reggeli imákon, hogy pontosan elsajátíthassa a zsidó ima gyakorlatát.⁵⁷

A kölcsönkérési jelenetben Rátóti Shylockja a pást egyik végében az asztalra, háromszög pozícióban támaszkodva áll hátul Bassanionak. Rátóti Shylockja Bassanióval udvarias. Teával és ülőhellyel kínálja.

⁵⁶ Rátóti Zoltán 2006 és 2011 között az őrségi Magyarföld kistelepülés polgármestere volt, ahol templomot építtetett. „Természetesen többen kinevettek, volt, aki durván elhajtott, míg mások azzal jöttek, hogy már nem tudok mivel feltűnni, sikertelen a színészi pályám, ezért építek templomot. Ezek a gondolatok azonban nem fékeztek, hanem nagyon nagy alázatra neveltek, mert majd tíz évet ölelt fel az az idő, amíg a gondolatból megvalósult épület lett.” RÁTÓTI Zoltán, „Hogyan lesz ateista szülők gyereke templomépítő ember?”, *Magyar Kurír Katolikus Hírportál*, hozzáférés: 2025.03.29., <https://www.magyarkurir.hu/hirek/hogyan-lesz-ateista-szulok-gyereke-templomepito-ember>.

⁵⁷ „Szerintem a hit mélysége a lényeg, és nem az, hogy zsidó, keresztény vagy muszlimán színész alakítja-e [Shylockot]. Az a fontos, hogy a hit milyen elementáris erővel van jelen az életében. A zsidó imák tanulmányozására heteken át bejártam a fővárosi zsinagógában zajló reggeli, ám nem nyilvános imákra. A zsidó hitközség támogatta a kérésemet, és gyönyörű világ tárult fel előttem. A darabban egy zsidó imát kellett elmondanom, pontosan megtanulva minden szavát, minden mozzanatát. Tudatosan törekedtem arra, hogy átéljem az ima lényegét, csak így tudtam hiteles alakítást nyújtani.” RÁTÓTI, *Félúton...*, 38.

Ugyanakkor végig fölérendelt pozícióból beszél a fekete műbőr forgószékben ülő Bassanióhoz. Megszólalásait kereskedőkre jellemző heves, ugyanakkor határozott kézmozdulatokkal kíséri. Amikor arról beszél mit tesz és mit nem tesz a keresztényekkel, a bal kezén veszi sorra az azonos cselekvéseket míg a jobb kezén a különbségeket. Antonio megérkezésével a képernyőkön látjuk ahogy szinte suttogva felfedi Antonio iránt érzett gyűlöletét. Azonban Antonioval szemben nem mutatja ki érzéseit.

A tárgyalási jelenetben Rátóti Shylockja nem tudott tovább tűrni: jobb kezében a kés-sel karkörzéseket végzett, felkészült, hogy kivágja az egy font hús zálogot. Majd nekifutásból készült behajtani a szerződés szerinti jogos jussát. Azonban ebben a pillanatban Heller Ágnes szerint Shylock „a rossz radikalizálódásának kitörése folytán velenceivé válik.”⁵⁸ A rossz radikalizálódása kifejezést Heller Sartre nyomán használja:⁵⁹

„Az elnyomottakat elnyomóik pillantása, tekintete határozza meg. El kell fogadniuk azt a szerepet, amelyet elnyomóik jelölnek ki számukra. Csak úgy szabadíthatják fel önmagukat, ha miközben elfogadják önmagukat, azonnal elnyomóik ellen fordulnak: most ők kezelik tárgyként s nem alanyként azt, aki őket tárgyként kezelte.”⁶⁰

⁵⁸ HELLER Ágnes, „Az abszolút idegen”, in *Kizökkent idő: Shakespeare a történelemfilozófus I.* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 138.

⁵⁹ Sartre Franz Fanon *A föld rabjai* című könyvéhez írt előszavában ír az elnyomottak generációkon át öröklődő feljűk irányuló erőszakról, amely sajátjukká válva az elnyomók felé irányuló erőszakká radikalizálódik. Ezt nevezi Heller Ágnes Sartre nyomán a „rossz radikalizálódásnak”.

⁶⁰ Uo.

Rátóti Shylockja a tárgyalást követően nem száll szembe az erőszaktevőkkel. Miközben rugdossák védekezik ugyan, de nem üt vissza. Némán tűri ahogy végig rugdossák a színen.

Az előadás másik meghatározó alakítása Egri Katihoz kapcsolódik. Egri Kati Portiája eltért a játékhagyomány Portia-alakításaitól. Nem azt a hagyományos szerepívet követte, miszerint Portia egy az apja végakarátának kiszolgáltató, szabad férjválasztási joggal nem rendelkező nő, aki a tárgyalási jelenetben páratlan logikai készségéről tesz tanúbizonyságot egy alapvetően férfi szerepkörben. Egri Kati Portiája üzletasszony, aki úgy próbál érvényesülni a férfiak által uralt gazdasági világban, hogy úgy viselkedik és öltözködik, mint a férfiak. Fekete kosztümöt és fehér inget viselt, akárcsak Antonio és Shylock. A kosztüm felső részének váltómé- se széles vállakat kölcsönzött Portiának. Elő- ször színen a Shylock irodájához hasonló térben, íróasztalánál ülve látjuk, amint a Belmonti Gazdasági Magazint lapozza. Rö- vid parókája, élesen kontúrozott sminkje nem a játékhagyományban megszokott me- sei vagy költői Portiát jelenítette meg, ha- nem egy modern, egyenjogúságért küzdő Portiát. Egri rekeszből indított, sok mell- hanggal kevert határozott, gyors tempójú, hangos megszólalásai erőt kölcsönöztek ala- kításának. Gesztusaiban nem volt lágyság. Minden mozdulata, helyzetváltoztatása, ha- tározott volt, akárcsak terpeszállásban el- hangzó megszólalásai. Egri saját koránál idősebb Portiát alakított, aki ebédre salátát eszik fallikusan elrendezett sárgarépával; a kérőkről készült videófelvételek megtekinté- séhez pedig szemüveget vesz fel.

Amikor Portia fogadja a kérőket, rene- szánszt idéző, vajszerű, magasított derékvo- nalú fűzős felsőruhát visel íves kivágással, haragosan szabott, hajtásokkal bővített szoknyával, a hajában hátra bukó fehér fá- tyollal. Amikor Bassanio a jó ládikát választja és Portia leveszi magáról a fátylat a paróká-

val együtt, Egri Portiája megfiatalodik. Gesz- tusaiba, megszólalásaiba fokozatosan lágy- ság költözik. Hanghordozása levegősebbé válik, kevesebb mellhang és több a felső re- giszterben megszólaló hang jellemzi.

A tárgyalási jelenetben aztán Portia nad- rágkosztűmben jelenik meg, hátrafogott haj- jal, férfialapban. Egri nem maszkolja el ma- gát, nem ragaszt álszakállat vagy bajuszt és nem változtatja el a hangját. Mindenki elfo- gadja, hogy ő most Balthasar, egy férfi. Játé- kában itt keveredik a Portia első megjelené- sekor látott határozott mozgás és kommuni- káció és a Bassanióval való jelenetből meg- ismert lágyság. Rögtön megnyeri magának Shylock bizalmát, amikor nem tudja megkü- lönböztetni az azonos ruhát viselő Antoniot és Shylockot.⁶¹ Karon fogja Shylockot, és fél- revonva őt, meleg baráti hangon próbálja meggyőzni arról, hogy vonja vissza követelé- sét. Miután Shylock nem hajlandó elállni a követelésétől, Egri Balthasárja egyre sziká- rabbá válik és elismeri Shylock jogos követe- lését.⁶² Balthasar-alakítása mögül olykor jól felismerhetően feltűnik Egri Portia-alakítása is.⁶³ Portia-alakítása kerül előtérbe például,

⁶¹ „PORTIA De melyik a kalmár, s melyik a zsi- dó?” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 21.

⁶² *A velencei kalmár* jogi megközelítéséről lásd PETHŐ Nóra, „»Mérd föl, hogy mennyi hitelt kaphatok« – a jog hitelessége *A velen- cei kalmárban*”, in *Iustitia emlékezik: Tanul- mányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, MOLNÁR András, 229–245 (Budapest: MTA Társadalomtudományi Ku- tatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2020).

⁶³ Amikor a tárgyalási jelenetben Bassanio Antonio vallomására válaszul azt feleli: „An- tonio, tudd meg, a feleségem / Oly drága ne- kem, mint maga az élet: De / hitves, világ s az egész kóceráj Nem ér / nekem többet, mint az életed”, Portia a falba támaszkodva áll, majd azt mondja: „A feleséged nem kö- szönné meg, / Ha ő is hallaná nagylelkűséged.” SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 22.

amikor Shylock nekifutásból készül kivágni az egy font húst. Ekkor Egri finoman megmutatja Portia morális dilemmáját, azt, ahogyan Antonio mellett állva egyszerre akarja Antonio vesztét és megmenekülését is.

Az előadás végén Egri Portiája lezserebbül, kibontott hajjal, fekete blézerben, alatta fehér csipkefelsőben, térdig érő fekete szoknyában és fekete bakancsban ugrik Bassanio nyakába.

Amikor kiderül, hogy Bassanio elajándékozta a Portiától kapott gyűrűjét, Egri Portiája a mellkasánál megragadva dühből ellöki Bassaniót. Erre Bassanio indulatosan, felfújva magát megindul Portia felé. Az indulat erőszakba fordul át amikor Portia úgy kénytelen felfedni Bassanio előtt, hogy ő volt Balthasar, hogy Bassanio az íróasztalon háttára fektetve fojtogatja őt.

Az előadás végén Egri felpattan az asztalra, hogy fokozatosan lassuló tempóban és csökkenő hangerővel a színpadi suttogásig intonálva mondja el a Lorenzótól átvett mondatokat. Hogy aztán a „Hallgass a zenére!”-végszóra megszólaljon a metál zene, ami a velencei keresztényekből fokozódó agressziót vált ki.

Színházi látvány és hangzás

A Tivoli téglalap alapú színháztermének két végében elhelyezkedő színpadot középen egy körülbelül két méter széles pást kötötte össze.⁶⁴ A nézők a pást két hosszanti oldalán

⁶⁴ A Tivoli Színház a Nagymező utca 8. szám alatt, az eredetileg Ernst Lajos műgyűjtő tulajdonában lévő, Fodor Gyula által tervezett szecessziós bérház földszintjén jött létre a Lechner Ödön által tervezett előcsarnokkal és Rippl Rónai József üvegablakaival. A földszinti helyiség az 1914-től Tivoli, majd 1994-ig Tinódi Moziként működött. 1995-ben kezdődött a Tivoli színházzá történő átépítése König Tamás és Wágner Péter építészeti tervei alapján, amely 1997-ig húzódott. A néző-

helyezkedtek el. A színészek a nézőtér fölötti karzaton is játszottak. A játéktér két rövidebb oldalának falán három-három egymás mellett elhelyezett monitor kapott helyet, amin az előadás során különböző előre felvett és élőben sugárzott videófelveteleket láthattak a nézők.⁶⁵ Az előadás játékterében

tér és a színpad egyterű lett, mobil, igény szerint alakítható a teljes 180 négyzetméternyi felületen, mivel a padló két négyzetméterenként emelhető. Először Meczner Jánost szánták igazgatónak, akit a Budapesti Báb-színház élére neveztek ki, és a Tivolit az Andrássy úti intézményhez csatolták. Az átépítés vezetője Meczner lett, de a főváros egy év után úgy határozott, hogy az új színházi épületet nem tudja fenntartani, így 1996. tavaszán feloszlatta a Tivoli társulatát, és pályázatot írt ki a Tivoli költségvetés nélküli hasznosítására. A nyertes, a Taub Pál által vezetett TE-ART Rt. az épület műszaki állapotát nem találta megfelelőnek, így 1997. februárjában lemondott a működtetés lehetőségéről. A főváros újabb pályázatára heten jelentkeztek, és a háromtagú szakmai zsűri (Meczner János, Márta István és Szabó István) végül a Budapesti Kamaraszínház pályázatát részesítette előnyben. A 180 fős befogadóképességű Tivoli Színház 1998. április 4-én nyitotta meg kapuit Shakespeare: *A velencei kalmár* című darabjának premierjével Szűcs Miklós igazgatósága alatt. A Budapesti Kamaraszínház búcsúelőadásaként 2012. május 7-án a Tivoliban Tennessee Williams *A vágy villamosa* című drámáját játszották utoljára Tordy Géza rendezésében. 2014-ben a Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ vette bérbe a Tivoli Színház helyiségeit, amelyeket rendezvénytérként és kiállítótérként hasznosítanak.

A Tivoli Színház épülettörténetéről lásd <https://www.theatre-architecture.eu/hu/db/?theatreid=468>.

⁶⁵ Alföldi Róbert 1998-as *A velencei kalmár*jának vetítésfelhasználata a magyarországi

a nézők számára rejtve maradt kamerákon keresztül sugárzott élőkamerás felvételek dramaturgiailag hangsúlyos pontokat emeltek ki, az előre rögzített felvételek pedig stilizálták *A velencei kalmár* meseszerű (the caskets-story) történetaszálát.⁶⁶ A mediatisáltságot az előadás reflexió tárgyává is tette, amikor egy híradó bejátszáson keresztül értesültek a nézők Antonio hajóinak elsüllyedéséről, és Shylock, a híradó vendégeként, kiterjesztettebb formában a teljes közönségnek szegelte megszólalását: „Ti tudtatok mindenkinél többet, mindenkinél többet tudtatok a lányom szökéséről.”⁶⁷

Az előadásban a színészek javarészt üzletemberekre jellemző, fekete öltönyökben voltak. Míg a velencei keresztények színes ingekben, addig Antonio, Shylock és Portia fehér ingben. Ez az üzleti ruhaviselet egyfelől rámutat a színmű azon értelmezésére, miszerint a darab „első jelenetétől fogva mindenki a pénz, a nyereség, a vagyon megszállottja. Semmi másról nem esik szó. Még a szerelem is mindig pénzhésséggel társul vagy annak rendelődik alá.”⁶⁸ Másfelől militáns egyenruhaként hat a tárgyalási jelenetben, ahol a keresztények fekete bakancsok-

vetítést alkalmazó színházi előadások viszonylatában lásd HALÁSZ Glória „És a színház forog tovább”, *Színház*, hozzáférés: 2024.11.12.,

<https://szinhaz.net/2011/12/30/halasz-gloria-es-a-szinhaz-forog-tovabb/>.

⁶⁶ A szerzői utasítás szerint *félre* instrukcióval ellátott megszólalások élő kamerás felvételeken keresztül a monitorokon jelentek meg. Dramaturgiai hangsúlyt kapott Antonio Bassaniónak címzett levele a II. felvonás 2. színében, valamint az Antonio és Shylock közötti szerződés aláírása az I. felvonás 3. színében. Stilizált formában jelent meg a monitorokon Portia arany-, ezüst- és ólomládikáját is, a rajtuk lévő feliratokkal.

⁶⁷ SZABÓ STEIN, ford., *A velencei...*, 14.

⁶⁸ HELLER, „Az abszolút ...”, 137.

ban jelentek meg. A belmonti jelenetekben Portia kérőinek jelmezei karikatúra-szerűen hatnak. A marokkói herceg például a fekete öltöny mellett napszemüveget és fekete-fehér kockás shemagh kendőt visel agallal rögzítve, akárcsak gépfegyveres kísérője. Megjelenésükkel az arabokról alkotott sztereotípiák megtestesítői. Az előadásban feltűnnek Commedia dell' Arte jelmezek is: Lanzelo, mint Arlecchino, fekete-fehér rombusz mintás zakóban és mellényben, valamint az I. felvonás 5. színében a Jessicát megszálltató keresztények Zanni maszkjai. Valamint Reneszánszt idéző jelmezek is megjelennek az előadásban: Portia a belmonti színekben viselt ruhája és a Dózse Tiziano *Marcantonio Trivisano dózse képmása* című festményét megidéző jelmeze a tárgyalási jelenetben.

Az előadásban különböző műfajú bejátszott zenei anyagok tagolják a jeleneteket, teremtik meg a jelenetek milióját, atmoszféráját.⁶⁹ Az előadásban bejátszott zenék kö-

⁶⁹ Alföldi *A velencei kalmárjában* megszólal klasszikus zene (Berlioz *Nyári éjszakák* című dalciklusának *Villanelle* című darabja), népzene (Itzhak Perlman & The Klezmatics [klezmer], Dead can Dance- *Saltarello* [13. századi nápolyi tánczene]), filmzene (Nino Rota- *Il cirko* című kompozíciója Fellini 1970-ben bemutatott *Bohócok* című filmjéből, a *Milano e nadia* című kompozíciója Fellini 1968-as *Toby Dammit* című filmjéből. Eric Serra kompozíciója Luc Besson 1997-es *Ötödik elem* című filmjéből, valamint Candi Staton *Young Hearts Run Free* című dala Kym Mazelle előadásban, amely szerepelt Baz Luhrmann 1977-es *Romeó+Júlia* című filmjében), könnyűzene (Mellowbag – *Illusion* [hiphop], Blümchen – *Boomerang* [elektronikus zene], Hollywood Persuaders – *Drums a-Go-Go* [surf rock], George Michael – *Older* [popzene]) musical (Jerry Bock, Sheldon Harnick és Joseph Stein *Hegedűs a háztetőn* című musicaljének *If I Were a Rich Man* című dala). Az előadásban bejátszott zenéket a

zül *A velencei kalmár* magyar nyelvű játékhíányára való reflexója miatt kiemelkedik a *Hegedűs a háztetőn* című musical legismertebb dala, az *If I Were a Rich Man*.⁷⁰

Az előadás hatástörténete

*A velencei kalmár*t a Tivoliban 2002. január 18-án játszották 100. alkalommal, egyben utoljára.⁷¹ 1998-ban a Budapesti Kamara-

Shazam nevezetű zenefelismerő applikáció segítségével azonosítottam be az előadásról készült videófelvétel alapján. Az előadáshoz Pribil György is írt két instrumentális zeneszámot.

⁷⁰ Magyarországon 1945 után a holocaust és a zsidó identitás tematizálása először a zeneszínházak repertoárjában jelenhetett meg. 1973. február 9-én az Operettszínházban Vámos László rendezésében bemutatott *Hegedűs a háztetőn* című musical legismertebb dala az I. felvonás 3. jelenete, a kölcsönkérési jelenet előtt hangzik el. „A magyarországi recepció szempontjából fontos tény, hogy a holokaust után először kerülhetett színre egy »zsidó« darab, méghozzá olyan történet, amelyben a zsidó vallás és identitás nyíltan, felvállaltan kap helyet. A nem zsidó nézők így egy számukra misztikus világba kaptak betekintést, amiről a holokaust után csak suttozva lehetett beszélni, és amiről nem kérdezhetek, mert a veszteségek és az elfojtás miatt szinte nem volt kit megkérdezni, a zsidó nézők pedig legalább a színpad közvetítésével azonosulhattak identitásukkal, anélkül, hogy megtorlástól kellett volna tartaniuk.” PEREMICZKY Szilvia, *Zsidó dráma, színház és identitás* (Budapest: Ráció Kiadó, 2019). 209–210.

⁷¹ SZÜCS Miklós, „Az igazságosztók – válasz Koltai és Tarján Tamásnak”, *Theater Online*, hozzáférés: 2024.12.13., <https://theater.hu/hu/szinhazak/tivoli-13/irasok/az-igazsagosztok-valasz-koltai-es-tarjan-tamasnak--1099.html>.

színház *A velencei kalmár* előadással képviselte magát a Veszprémben megrendezett Országos Színházi Találkozón.⁷² Még ugyanabban az évben az előadás részt vett a szlovákiai Nyitrai- és az a csehországi Plzeni Nemzetközi Színházi Fesztiválon is.⁷³ László Zsolt *A velencei kalmár*ban Antonio alakításáért megkapta a 2000-ben alapított Gábor Miklós-díjat.⁷⁴ Rátóti Shylock-alakítását a színikritikusok az 1997/98-as évad legjobb férfialakításának értékelték, a legjobb rendezésért járó díjat pedig Alföldi Róbert kapta *A velencei kalmár*ért.⁷⁵ Ez volt az első alkalom, hogy az ekkor már televíziózással is foglalkozó Alföldit a szakma elismerte rendezőként.⁷⁶ Az OSZMI Színházi Adattárában

⁷² *A velencei kalmár*t 1998. június 7-én játszották az Országos Színházi Találkozón a Dimitrov Művelődési Központban. SÁNDOR Erzs, „Évadok és mércék. A XVII. Országos Színházi Találkozó elé”, *Színház* 31, 6. sz. (1998): 5.

⁷³ *A velencei kalmár*t a Nyitrai Nemzetközi Fesztivál programjában az Andrej Bagar Színházban játszották 1998. október 4-én. Hozzáférés: 2025.02.02., <https://dnarchivy.sk/en/years/1998/>. A Plzeni Nemzetközi Színházi Fesztivál programjában *A velencei kalmár*t október 18-án játszották a Peklo Művelődési Házban. Hozzáférés: 2025.02.02., <https://festivaldivadlo.cz/program/1998>.

⁷⁴ Az 1998. július 2-án elhunyt Gábor Miklós emlékére létrehozott díjat Vass Éva, a művész özvegye alapította 2000-ben. Átadására minden évben április 7-én, Gábor Miklós születésének évfordulóján kerül sor, az évfordulót megelőző egy év legjobb Shakespeare-alakításáért. Első alkalommal László Zsolt részesült ebben az elismerésben *A velencei kalmár*ban Antonio alakításáért.

⁷⁵ KOLTAI Tamás, szerk. „A Színikritikusok díja 1997/98”, *Színház* 31, 10. sz. (1998): 2.

⁷⁶ „Mert nagyon fontos előadásokat csináltunk együtt anno a megboldogult Budapesti

2025-ig 123 rendezés tartozik Alföldi nevéhez.⁷⁷

Alföldi *A velencei kalmárja* sok recenziót, előadáskritikát kapott. A *Színház* folyóirat 1998. júniusi száma huszonöt oldalon keresztül foglalkozott az előadással.⁷⁸ Az előadással és történeti kontextusával az MTV2-csatorna Mélyvíz-kerekasztalbeszélgetés sorozata is foglalkozott Gábor Miklós, Garas Dezső, Alföldi Róbert, Géher István és Heller Ágnes részvételével.⁷⁹ A beszélgetés rövidí-

Kamaraszínházban. Olyan előadásokat, amik meghatározták az életemet. Olyan előadást – *A velencei kalmárt* –, ahol először ismert el a szakmám rendezőnek.” ALFÖLDI RÓBERT nyílt levele RÁTÓTI Zoltánnak, *Színház Online*, hozzáférés: 2025.01.01.,

<https://szinhaz.online/alfoldi-robert-nyilt-levele-ratoti-zoltannak/>.

⁷⁷ Az OSZMI Színházi Adattárában Zsótér Sándor neve alatt 132 db rendezés, Zsámbéki Gábor neve alatt 104 db, Ascher Tamás neve alatt 125 db rendezés, Valló Péter neve alatt pedig 271 rendezés szerepel.

⁷⁸ A *Színház* 1998. júniusi számában „Kalmár fejtörő” címmel öt írás foglalkozik Alföldi *A velencei kalmárjával* és annak kontextusával. Szántó Judit „Shylock ringlispíljje” című munkájában *A velencei kalmár* nemzetközi recepciótörténetét, *A velencei kalmár*-értelmezéseket és megközelítéseket gyűjtött össze, ezt követi Nagy András „A velencei bróker” című színikritikája, majd Forgách András „A velencei dealer” című fordításkritikája, majd Mészáros Tamás műsorvezetésével az MTV2 Mélyvíz-sorozatában 1998. május 13-án Gábor Miklós, Garas Dezső, Alföldi Róbert, Géher István és Heller Ágnes részvételével elhangzott kerekasztal-beszélgetés rövidített és szerkesztett változata „Hétköznapi fasizmus” címmel, és végül Balogh A. Fruzsina Alföldi Róberttel készített interjúja.

⁷⁹ A Mélyvíz kerekasztalbeszélgetést az MTV2-csatorna 1998. május 13-án 22:50-tól sugározta.

tett és szerkesztett változata *Hétköznapi fasizmus* címmel jelent meg a *Színház* folyóiratban. Az Alföldi-féle *A velencei kalmár*-előadása közbeszédformáló hatással bírt. Hozzájárult ahhoz a folyamathoz, hogy az államszocializmusban került zsidó kifejezés újra a nyilvános közbeszéd része legyen.⁸⁰

Alföldi 1998-as rendezését követően a 2000-res években *A velencei kalmár* magyar nyelvű bemutatóinak száma is megugrott.⁸¹

⁸⁰ A rendszerváltás utáni magyar zsidóság helyzetéről lásd HARASZTI György, „Nagy változások kezdetén – A magyarországi zsidóság a rendszerváltás utáni első években”, *Egység Magazin* 29, 122. sz. (2019): 61–90.

⁸¹ 2001. január 26-án a Miskolci Nemzeti Színházban viszik színre *A velencei kalmárt* Hegyi Árpád Jutocsa rendezésében Molnár Erik és Szegedi Dezső Shylock-alakításával, váltott szereposztásban. 2004. október 28-án az Arvisura Színházi Társaság mutatja be a művet a Szkéné Színházban Somogyi István rendezésében, Kövesdi Lászlóval Shylock szerepében. 2006. március 10-én a szatmárnémeti Harag György Társulat állítja színpadra a színművet Parászka Miklós rendezésében, Czintos József Shylock-alakításával. 2008. július 24-én a Vidám Színpad mutatta be *A velencei kalmár* a keszthelyi Festetics-kastély parkjában Puskás Tamás rendezésében, Haumann Péter Shylock-alakításával. Puskás Tamás rendezése a Vidám Színpadról Centrál Színház névre módosított intézmény repertoárjának részét képezte 2008. október 17-ei bemutatóval. 2008. szeptember 26-án Zsótér Sándor állította színpadra *A velencei kalmárt* az egri Gárdonyi Géza Színházban, Mészáros Mátéval Shylock szerepében. 2010. november 9-én a sepsiszentgyörgyi Tamási Áron Színház mutatta be a művet Bocsárdi László rendezésében, Szakács László Shylock-alakításával. Az Alföldi által vezetett Nemzeti Színház 2013. március 22-én mutatta be a színművet Mohácsi János rendezésében, Gáspár Tibor Shylock-alakításával. 2014. má-

2025-ből olvasva Alföldi *A velencei kalmárja* egy olyan az értelmiség polarizálódását megelőző színház-politikai térben jött létre, amikor még együtt dolgozott Alföldi és Rátóti.⁸²

Bibliográfia

ACKERMANN, Zeno, SCHÜLTING, Sabine. „Einleitung: Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Shylock-Figur seit 1945”. In *Shylock nach dem Holocaust: Zur Geschichte einer deutschen Erinnerungsfigur*, szerkesztette Zeno ACKERMANN, Sabine SCHÜLTING, 3–10. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2011.

ALFÖLDI Róbert. „Nyílt levél Rátóti Zoltának”. *Színház Online*, hozzáférés:

jus 2-án Szőcs Artúr rendezésében a Komáromi Jókai Színház mutatta be a Shakespeare-művet, Fabó Tiborral Shylock szerepében. 2016. február 13-án Bagó Bertalan rendezésében a székesfehérvári Vörösmarty Színház mutatta be a színművet, László Zsolttal Shylock szerepében. 2016. március 9-én a Pesti Színházban mutatták be *A velencei kalmárt* Valló Péter rendezésében, Kern András Shylock-alakításával. 2018. szeptember 28-án a Kolozsvári Nemzeti Színházban mutatták be a Shakespeare-művet Tompa Gábor rendezésében Bogdán Zsolt és Viola Gábor Shylock-alakításával váltott szereposztásban. 2019. március 29-én Mohácsi János rendezésében a Miskolci Nemzeti Színház vitte színre *A velencei kalmárt*, Görög Lászlóval Shylock szerepében.

⁸² Rátóti Zoltán *A velencei kalmárt* követően kétszer dolgozott együtt Alföldi Róberttel, mind a két alkalommal a Nemzeti Színházban. 2006. október 2-án Rátóti alakította Cléante-ot Alföldi *Tartuffe*-rendezésében. 2009. március 19-én pedig Botho Strauß *A park* című művében Rátóti Georg szerepét alakította Alföldi rendezésében.

2025.01.01., <https://szinhaz.online/alfoldi-robert-nyilt-levele-ratoti-zoltannak/>.

FORGÁCH András. „A velencei dealer. Egy új Shakespeare-fordítás”. *Színház* 31, 7. sz. (1998): 20–23.

HELLER Ágnes. Az abszolút idegen”. In *Kizökönt idő: Shakespeare a történelemfilozófus I.*, 124–145. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

HOLLANDER György. „Smá Jiszráel”. *Egység Magazin*, 1996. szeptember 1., 4.

NAGY András. „A velencei bróker”. *Színház* 31, 7. sz. (1998): 14–19.

NÁNAY István. „A velencei kalmár”. *Színház* 19, 7. sz. (1986): 12–17.

RÁTÓTI Zoltán. „Hogyan lesz ateista szülők gyereke templomépítő ember?”. *Magyar Kurír Katolikus Hírportál*, hozzáférés: 2025. 03.29.,

<https://www.magyarkurir.hu/hirek/hogyan-lesz-ateista-szulok-gyereke-templomepito-ember>.

RÁTÓTI Zoltán, LÖRINCZ Sándor. *Félúton. Magyarak lenni CXIV.* kötet. Debrecen: Kairosz Kiadó, 2013.

SHAKESPEARE, William. *A velencei kalmár*, fordította SZABÓ STEIN Imre. *Színház* 31, 7. sz. (1998): Drámamelléklet.

SZABÓ STEIN Imre. „Színház és/vagy irodalom. Új Shakespeare-fordításokról”. *Színház* 31, 8. sz. (1998): 18–20.

SZELE Bálint. „A magyar Shakespeare-fordítás története. Műfordítás-elméleti áttekintés 1785-től 2005-ig.”. *Fordítástudomány* 8, 2. sz. (2006): 78–94.

TARJÁN Tamás. „Holocaust”. *Critikai Lapok* 7, 6. sz. (1998): 3–4.

TURI Tímea. „Időfordítás”. *Litera*, hozzáférés: 2024.11.11., <https://litera.hu/magazin/tudositas/idoforditas.html>.

UNGVÁRI Tamás. *Ahasvérus és Shylock*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.